

УДК 339.16.012.332

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯКОСТІ ТОВАРІВ

Покатаєва О.В.

У статті визначено основні причини порушення законодавства відносно якості товарів, розглянуто різновиди порушень які використовують підприємці в процесі своєї діяльності, а також шляхи боротьби з такими порушниками. Основним методом ліквідації порушень законодавства відносно якості продукції виділено державне регулювання за допомогою стандартизації й сертифікації продукції, а також регулювання за допомогою застосування інших законодавчих актів.

Ключові слова: Якість продукції (товарів), сертифікація, стандартизація, сертифікат якості, регулювання, держава.

Одним з видів державного регулювання підприємницької діяльності є стандартизація продукції. Відносини в області стандартизації врегульовані Законом України «Про стандартизацію» прийнятого 17 травня 2001 р. Основною метою стандартизації, згідно статті 5 цього Закону – є забезпечення безпеки для життя та здоров'я людини, тварин, рослин, а також майна та охорони довкілля, створення умов для раціонального використання всіх видів національних ресурсів та відповідальності об'єктів стандартизації своєму призначенню, сприяння усунуванню технічних бар'єрів у торгівлі. Розгляд існуючих проблем забезпечення якості продукції є ціль даної статті.

Під об'єктами стандартизації слід розуміти продукцію, процеси та послуги, матеріали та їх складові, устаткування, системи, правила, процедури, функції, методи чи діяльність [5]. Серед основних завдань стандартизації можна виділити: забезпечення якості продукції, збереження її властивостей; захист та збереження продукції в процесі її зберігання або транспортування; безпечність продукції для життя та здоров'я людей, тварин, рослин, а також майна та охорони довкілля; відповідність об'єктів стандартизації їх призначенню; реалізація закону щодо захисту прав споживачів; розвиток міжнародного співробітництва відносно прав споживачів; впровадження нових технологій щодо випуску та реалізації продукції, котрі передбачають створення більш безпечної продукції, з кращими властивостями, та більш корисної для споживачів;

Держава може чітко контролювати процес виробництва та реалізації продукції, використовуючи процес стандартизації. Стандартизація дозволяє виявити порушення при виробництві продукції, відхилення від існуючих норм як національних стандартів так і закордонних. Продукція, що завозиться на територію України зобов'язана пройти повторну стандартизація, тому що згідно Закону України «Про безпеку і якість харчових продуктів» забороняється реалізація продукції, до складу якої входять харчові добавки або ароматизатори, не зареєстровані на території України. Згідно вищевказаного закону імпортер, продавець, що вводить новий продукт в обіг в Україні зобов'язаний подати заяву на проведення санітарно-епідеміологічної експертизи в центральний виконавчий орган у сфері охорони здоров'я й згодом пройти таку експертизу. Висновок санітарно-епідеміологічної експертизи містить умови у відношенні обігу нового продукту, а саме: умови використання такого продукту, його призначення й всі особливі вимоги по етикетуванню [6].

За допомогою стандартизації держава піклується про життя й здоров'я населення, захищаючи від завезення на територію держави недоброякісної продукції або не пристосованої до вживання жителями нашої країни. З огляду на національні особливості й звички, смаки й потреби, слід зазначити, що не вся продукція придатна до вживання на території інших держав пасує нашому жителю. Крім того, за допомогою стандартизації держава регулює виробництво та реалізацію інших видів продукції: будівельних матеріалів, лікарських засобів, транспортних засобів, хімічної продукції а також будівництво будинків і споруджень і ін.

Стандартизація допомагає розв'язати проблеми навколишнього середовища, захистивши його від впливу шкідливих речовин, які утворюються в процесі виробництва тієї або іншої продукції впроваджуючи стандарти, яких повинен дотримуватись підприємець у разі її виробництва або реалізації. Сутність сертифікації укладається в проведенні лабораторних досвідів, досліджень скла-

ду продукції, відповідно її якості, умов виробництва й наступного контролю за дотриманням законодавства про сертифікацію.

Процедура сертифікації вимагає великої кількості знань і навичок роботи, вона передбачає наявність знань не тільки в області хімії, фізики, але й вимагає високопрофесійних знань у галузі економіки, юриспруденції, керуванні якістю продукції, але насамперед особи які здійснюють сертифікацію повинні бути добре інформовані в області чинного законодавства й в умінні правильного його застосуванні.

Якщо раніше процедура сертифікації передбачала відповідність якості продукції умовам безпеки, то в цей час за допомогою сертифікації здійснюється перевірка технічних характеристик, таких як: функціональна сумісність, взаємозамінність, енергоспоживання й ін. Відповідно діючого законодавства сертифікація буває двох видів: обов'язкова й добровільна. Обов'язкової сертифікації підлягає лише та продукція, яка зазначена в переліку продукції, підлягаючої обов'язкової сертифікації. Обов'язкова сертифікація продукції проводиться з метою: забезпечення безпеки життя й здоров'я людей; забезпечення захисту навколишнього середовища від впливу шкідливих речовин, які утворюються в процесі виробництва небезпечної продукції, а також в процесі її подальшого використання: будівництва із застосуванням матеріалів, утримуючих шкідливі речовини, подальшого обігу таких матеріалів; забезпечення захисту майна споживача від подальшого знищення за допомогою руйнування при використанні неякісної продукції в процесі будівництва або ремонтних робіт; створення умов, які дозволяють споживачеві здійснювати покупку доброякісної продукції, яка не в змозі спричинити шкідливий вплив на його здоров'я; забезпечення умов для здійснення плідного міжнародного співробітництва.

Що ж стосується торговельної діяльності, то існує перелік товарів, на які у продавця повинні обов'язково бути наявні сертифікати якості, без наявності таких сертифікатів продавець не має права реалізовувати вищевказані товари. У статті 6 Закону України «Про захист прав споживачів» зазначено, що продавець зобов'язаний передати споживачеві продукцію належної якості, а також надати інформацію про цю продукцію, продавець зобов'язаний надати документи, що підтверджують належну якість продукції. Відсутність необхідної достовірної інформації про якість продукції карається штрафом у розмірі тридцяти відсотків вартості отриманої для реалізації партії товарів, а також штрафом у розмірі від одного до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [4].

Сертифікат якості повинен надаватися заводом-виготовлювачем на кожен партію товару й у ньому повинні бути обов'язково зазначені: найменування продукції, номер партії, перелік речовин які входять до складу продукції, а також їхній процентний вміст, найменування виробника, і дата видачі сертифіката. Але найчастіше, на практиці можна зіткнутися з ситуацією, коли порушується вимога законодавства про сертифікацію продукції й продавець реалізує товар без відповідного сертифіката якості, або при наявності такого сертифіката, але не відповідності партії товару. Такі порушення відбуваються підприємцями з декількох причин. Однією з причин є – реалізація партії товару, яка не була документально оприбуткована, тобто товар був допущений до реалізації через торговельну мережу без наявності відповідних документів (накладній на відвантаження товару від постачальника, документа, що підтверджує факт оплати за відповідну партію товару, якщо товар був придбаний по попередній оплаті й т.д.). Як правило така поставка товару здійснюється не від заводу-виготовлювача, а через посередника, який найчастіше не надає документи котрі підтверджували б якість продукції, або закупівля товару здійснюється в осіб які займаються нелегальним виробництвом продукції, та не можуть надати документи про якість їхньої продукції.

Надалі така партія товару буде реалізована без застосування реєстраторів розрахунково-касових операцій, слідством чого буде заниження оподаткованого прибутку й зобов'язань з податку на додану вартість. Такі порушення можуть здійснюватися як за розпорядженням самого керівника (хазяїна) підприємства, так і без його відома, коли підлеглі бажають одержати додатковий дохід крім заробітної плати (тобто при наявності елементів злочинства).

Другою причиною реалізації партії товару без документів, що підтверджують його якість, є закупівля такої партії товару через посередника, який часто не надає таких документів.

Для проведення обов'язкової та добровільної сертифікації в Україні призначена державна сис-

тема сертифікації продукції – УкрСЕПРО. Згідно з наказом Держспоживстандарту від 30 червня 1993 року під номером 95, обов’язковій сертифікації підлягають: побутове обладнання, медична техніка, іграшки, синтетичні м’які засоби, зварювальне обладнання, джерела світла, товари легкої промисловості, електричні машини, будівельні матеріали, харчова продукція та продовольча сировина та ін. Щодо показників, які підлягають перевірці при обов’язковій сертифікації продукції, відносяться: показники безпеки продукції для життя і здоров’я людей: показники травмобезпеки, безпеки щодо дії шуму і вібрації, показники термобезпеки, електробезпеки, показники щодо дії електромагнітних коливань, безпеки щодо дії радіоактивного випромінювання, показники хімічної, біологічної, та психофізіологічної безпеки; показники безпеки щодо майна: пожежонебезпеки, вибухонебезпеки; показники небезпеки для навколишнього природного середовища: показники небезпеки для атмосфери, гідросфери, та небезпеки ґрунту; показники взаємозамінності; показники енерго та ресурсозбереження; показники сумісності.

Обов’язковій сертифікації підлягають не тільки вітчизняні товари, але і імпорتنі. Деякі іноземні товари підлягають повторній сертифікації в Україні. Але останнім часом уряд робить все можливе для скорочення переліку товарів, котрі підлягають обов’язковій сертифікації, а також розробляє спільну програму разом із Міжнародною організацією стандартів, ЄС, СОТ та іншими, щодо приведення українських стандартів у відповідність з міжнародними.

Перехід України до ринкової економіки породив нові відносини покупців і продавців, не завжди засновані на чесності останніх. В.В.Апопій який вважає, що: “Перехід України до ринкової економіки визначив нові умови для діяльності вітчизняних фірм, підприємств і організацій як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку. Право підприємств на самостійність не означає всюдозволеність, а вимагає знати і виконувати на практиці “правила гри” [11, с.588]. А в період становлення української економіки все частіше можна спостерігати ситуацію при якій “всюдозволеність” переростає в численні порушення законодавства відносно якості реалізованої продукції.

Якщо зробити аналіз кількості порушень по Запорізькій області, то можна спостерігати таку картину, (табл. 1)

Аналіз даних таблиці свідчить, що кількість порушень щодо захисту прав споживачів з кожним роком зростає, найбільш високі показники порушень припали на 2005 рік, у цьому році кількість видів порушень виявлених в ході перевірок дорівнювалась 1718 – це на 370 порушень більше у порівнянні з 2002 роком. Але у 2006 року спостерігається невеликий спад.

Зроблено висновки, що найбільш поширеним видом порушення законодавства є відсутність своєчасної та повної інформації щодо товарів, котрі реалізуються через торговельні мережі. Більш ніж у два рази порівняно з 2002 роком зросла кількість порушень законодавства щодо обману покупців та замовників, і склала у 2006 році – 241 порушення.. Менше справ почали передавати до правоохоронних органів, це дозволяє припускати, що склад порушень якісно змінився та зменшилась кількість злочинів. Але кількість накладених адміністративних та економічних санкцій з кожним роком зростає і у порівнянні з 2002 роком змінилась на 89,936 грн.

Хоча порушення законодавства спричиняють несприятливі наслідки для порушників у вигляді накладення штрафу в розмірі двохсот відсотків вартості залишку отриманої для реалізації партії товару, але не менш п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 85,00 грн. [3]. Якщо обман покупців зроблений у великих розмірах, тобто в сумі яка перевищує три неоподатковувані мінімуми доходів громадян, то порушник буде нести відповідальність за статтю 225 Кримінального кодексу України й на нього може бути накладений штраф у розмірі до п’ятдесятьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або він може бути притягнутий до суспільних робіт на строк до двохсот годин або виправних робіт на строк до двох років [2]. Кримінальний кодекс України в поняття великого розміру, що дозволяє дане діяння кваліфікувати по статті 225, включає суму в розмірі 600,00 грн., тому як при обчисленні збитків заподіяних злочинним діянням під неоподатковуваним мінімумом доходів громадян законодавець встановив суму в розмірі не 17,00 грн., а в розмірі 50% мінімальної заробітної плати встановленої на початок року - на 1 січня 2007 року встановлена мінімальна заробітна плата в розмірі 400,00 грн. – підприємці все рівно постійно порушують законодавство [2].

Таблиця 1

Кількість порушень законодавства щодо якості товарів підприємствами торгівлі та громадського харчування: [12].

Види порушень	2002	2003	2004	2005	2006	Відхилення
1. Кількість видів порушень виявлених в ході перевірок, всього	1348	1402	1480	1718	1657	-309
а) обман покупців та замовників	91	93	98	221	241	-150
б) реалізація товарів, які не відповідають вимогам нормативних документів	199	211	223	236	203	+4
в) продаж товарів без відповідних супровідних документів	357	376	396	453	426	+69
г) продаж товарів без видачі розрахункового документу, що засвідчує факт купівлі	97	99	106	113	131	+34
д) відмова споживачу у реалізації його права при придбанні товарів	175	187	193	206	178	+3
е) створення перешкод службовій особі у проведенні перевірки якості товарів	429	436	464	489	477	+48
є) відсутність своєчасної та повної інформації						
ж) порушення обумовлених строків виконання замовлень або умов договору	35	37	38	42	31	-4
2. Кількість матеріалів перевірок надісланих правоохоронним органам для відповідного реагування, всього	662	712	752	927	847	-185
3. За результатами перевірок притягнуто до адміністративної відповідальності (осіб)	312,054	339,012	348,869	379,45	401,199	+89,936
4. Накладено штрафів за порушення законодавства про захист прав споживачів, всього:	66,164	71,162	74,919	105,5	99,717	+33,553
в тому числі: а) на службових осіб та інших працівників суб'єктів господарської діяльності, а також громадян підприємств (адміністративні санкції), тис.грн.	245,89	267,85	273,95	273,95	301,482	+55,592
б) на суб'єктів господарської діяльності незалежно від форм власності (економічні санкції), тис.грн.						

Отже, до числа неякісних товарів насамперед можна віднести товари в яких минув строк придатності. На практиці можна спостерігати ситуацію, що реалізація товарів із простроченими строками придатності сполучена з таким видом порушення законодавства, як обман покупців, тому як найчастіше реалізація прострочених товарів здійснюється після зміни на впакуванні продукції кінцевих строків її реалізації. Такі зміни здійснюються шляхом механічного або хімічного впливу на дату, зазначену на впакуванні товару, після чого він знову відповідає споживчим властивостям.

Також до числа неякісних товарів можна віднести товари, які не відповідають встановленим законодавством санітарним вимогам і технічним регламентам, тобто реалізація товарів зроблених з використанням харчових добавок, ароматизаторів і допоміжних матеріалів не зареєстрованих для використання в Україні.

Як правило на практиці можна зітхнути й із ситуацією, коли товар реалізується без наявності документації, що підтверджує його якість. Відповідно до вимог законодавства продавець зобов'язаний на кожен партію товарів мати документи котрі підтверджують його якість, тобто гігієнічні висновки, сертифікати якості в яких вказані відомості про наявність шкідливих для здоров'я речовин, перелік використаної в процесі виготовлення сировини, у тому числі й харчових добавках (для продуктів харчування), позначку про наявність у складі продукції генетично модифікованих компонентів.

В Законі України "Про захист прав споживачів" вказано, що споживачі під час придбання продукції мають право на належну якість продукції, на її безпеку. Однак, як ми вище відзначили не завжди споживач може реалізувати свої права через численні порушення з боку продавця. Причиною котра змушує торгуючих осіб робити вище перераховані порушення ми вважаємо є економічна нестабільність в державі, низький прожитковий мінімум, недосконалість податкової політики.

Особи, що займаються торговельною діяльністю за основну мету ставлять перед собою бажання реалізувати всю партію товару, незалежно від того чи є товар відповідної якості і чи дозволяють його реалізовувати строки придатності. Особливо вище перераховані порушення найбільш часто спостерігаються серед представників малої роздрібної торгівлі: торгівля з лотка, намету; торгівля на ринку; торгівля в невідновлених місцях. Представники малої роздрібної торгівлі не мають можливості дістати значний прибуток від своєї діяльності, тому вони не гребують реалізовувати товари невідповідні встановленим стандартам якості.

Для того, щоб захистити споживача від недбайливих підприємців держава здійснює контроль через спеціально створені для цих цілей органи, до числа яких відноситься Держспоживчестандарт, який виконує такі завдання, як:

- здійснення в межах своєї компетенції державного нагляду за додержанням законодавства у сфері стандартизації та підтвердження відповідності;
- здійснення державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, рекламу в цій сфері, державного метрологічного контролю та нагляду;
- бере участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів, стандартизації метрології, сертифікації, підтвердження відповідності, управління якістю і т.д.

Держава наділила Держспоживчестандарт багатьма правами, а саме:

- перевіряти і обстежувати виробничі, складські, торговельні приміщення;
- відбирати для перевірки зразки товарів, сировини, напівфабрикати, комплектуючі;
- забороняти суб'єктам господарської діяльності реалізовувати споживачам товари, які не мають сертифіката відповідності;
- приймати рішення, щодо тимчасового припинення діяльності підприємств торгівлі незалежно від форм власності, які систематично реалізують недоброякісні товари, порушують правила торгівлі та порядок зберігання або транспортування товарів;
- вилучати недоброякісні товари, які свідчать про порушення прав споживачів;
- накладати на порушників законодавства в установленому порядку стягнення [7].

Чималу роль у наведенні порядку при здійсненні торговельної діяльності держава відводить Державній службі боротьби з економічними злочинами, котра є складовою частиною кримінальної

міліції системи МВС. Для попередження злочинів вона може безперешкодно входити до приміщень підприємств, вилучати документи, товари, кошти, проводити контрольні закупівлі товарів з метою виявлення правопорушень.

Статтею 24 Закону України “Про захист прав споживачів” передбачено, що громадяни мають право на добровільній засаді об’єднуватися у громадські організації споживачів [4]. Основною метою такої громадської організації є задоволення та захист соціальних, економічних, культурних та інших спільних інтересів її членів та сприяння споживачеві під час замовлення, придбання або використання товарів захисту його законних інтересів.

Для забезпечення якості товарів законодавством передбачене проведення відбору зразків товарів для перевірки. Метою такої перевірки є визначення відповідності якісних показників вимогам державних та галузевих стандартів, технічних розумів та інших нормативних документів, діючих на території України. У випадку виявлення під час перевірки товарів, якісні характеристики яких не відповідають установленням стандартам, Держспоживстандарт на підставі складеного акту перевірки забороняє реалізовувати такі товари.

Ще одним видом захисту прав споживачів є перевірка фактичної кількості міри, маси й обсягу товарів. Така перевірка проводиться у відношенні мірних і вагових товарів і здійснюється методом контрольного переваження й перемірювання купленої продукції.

У захист прав покупців виступає Цивільний кодекс України. Так ст. 708 ЦК України передбачає, у випадку продажу покупцеві товару неналежної якості покупець має права зажадати: усунення недоліків або відшкодування витрат, понесених їм у зв’язку з виправленням якості товару; заміни в продавця товару на товар належної якості або на такий же товар, але іншої моделі, конфігурації, комплектації (при цьому якщо при заміні товару вартість знову придбаного буде вище, то покупець зобов’язаний доплатити різницю); зменшення ціни; відмовитися від купленого товару й вимагати повернення сплачених коштів [1]. Але законодавець застосовуючи дану статтю Цивільного кодексу України подбав і про продавця, захистивши його від шахрайства з боку покупців, тим, що вище перераховані вимоги покупець може пред’являти, тільки при наявності касового або товарного чека, квитанції про оплату або інший документ, що підтверджував би факт покупки товару.

На практиці можна часто спостерігати ситуацію, коли покупець здобуває товар на ринку або в невстановленому місці, де йому не можуть надати розрахунковий документ і при продажі товару неналежної якості повернення коштів або заміну товару йому ніхто не здійснить, тому особливо винахідливі покупці прибігають до того, що приходячи до магазину з таким же асортиментом товару висувають вимоги ст. 708 ГК України, доводячи, що товар був придбаний саме в цьому магазині. В такому випадку захищає права продавця саме касовий або товарний чек, або інший розрахунковий документ, тому що відповідно до Положення «Про форму й зміст розрахункових документів» затвердженого наказом Державної податкової адміністрації України від 1 грудня 2000р. фіскальний касовий чек повинен містити ряд обов’язкових реквізитів: назва господарської одиниці, адреса господарської одиниці, найменування, кількість придбаного товару і його вартість і інші реквізити без яких він буде не дійсний, крім цього наявність такого чека у покупця дозволяє ідентифікувати продавця, а для продавця є свідомством того, що товар неналежної якості придбаний саме в нього й він зобов’язаний розпочати необхідні міри для відновлення порушених прав особи, які купили такий товар [9].

Але відсутність у покупця таких документів: втрата, неможливість відновлення не позбавляє його можливості вимагати усунення порушень з боку продавця. Так згідно п.9.1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 р., покупець може доводити факт придбання товару за допомогою свідків [10].

ВИСНОВКИ

На нашу думку підприємці здійснюють численні порушення законодавства щодо якості товарів з-за декількох причин. Найбільш вагомою причиною можливо вважати – людський фактор, тобто підприємець бажає якнайбільш реалізувати продукції, щоб отримати прибуток, і для досягнення цієї мети він не хещує реалізовувати недоброякісні товари, тобто з простроченими строками давності,

або які не мають сертифікату відповідності. Ще однією з причин є низький прожитковий мінімум громадян України, заздалегідь багато з них існує за межами бідності, тому для того, щоб забезпечити своє існування вони вимушені реалізовувати товари з простроченими термінами придатності, бо не можуть вилучити з обігу цю продукцію з-за неможливості покриття витрат, пов'язаних з її придбанням (взагалі – це особи, які здійснюють торговельну діяльність в невідновлених місцях, з відсутністю документів, котрі підтверджували походження цієї продукції – це особи підприємницької діяльності котрих знаходиться на примітивному рівні).

Відсутність жорсткого контролю з боку держави також можна відзначити у якості причини порушення законодавства. На практиці склалася ситуація, коли у разі проведення перевірки органами санітарно-епідеміологічної служби, достатньо запропонувати хабара, щоб був складений позитивний акт, де було б вказано, що вся продукція відповідає встановленим нормам і є якісною.

Однією з вагомих причин – є відсутність жорсткого контролю за товарами, які завозяться на територію країни з-за кордону. Дуже часто ті добавки, які використовуються у виробництві закордонної продукції за своїми якісними показниками не підходять українському споживачеві, а іноді взагалі, та територію України завозяться недоброякісні товари, тому що вони значно дешевше коштують, і у разі їх реалізації під маркою якісних, підприємець отримує значну націнку, і як результат великі прибутки.

Ми вважаємо, що для ліквідації численних порушень законодавства щодо якості товарів необхідно перш за все посилити контроль з боку держави за товарами котрі реалізуються через мережу складів та магазинів не тільки шляхом внесення змін до законодавства України, але й ліквідувавши такі негативні прояви як корупція в органах влади та некомпетентність представників контролюючих органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гражданский кодекс Украины: Комментарий (с изменениями и дополнениями). – Т. 2. – Х.: ООО «Одиссей», 2003. – 1024 с.
2. Уголовный кодекс Украины. Комментарий: Под редакцией Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова. Издание второе. - Х.: ООО «Одиссей», 2002. – 960 с.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 164 с. – (Б-ка офіційних видань).
4. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про захист прав споживачів» від 1 грудня 2005 р. № 3161-І.
5. Закон України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 р., № 2408-ІІІ.
6. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» від 06.09.2005 року № 2809-ІV
7. Указ Президента України «Про Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики» від 18 березня 2003 року N 225/2003
8. Постанова КМУ «Про правила роздрібної торгівлі алкогольними напоями» від 30 липня 1996 р. № 854.
9. Положення «Про форму й змісті розрахункових документів» затверджене наказом Державної податкової адміністрації України від 1 грудня 2000р., № 614.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12 квітня 1996 р., « 5.
11. Апопій В.В., Мішук І.П., Ребицький В.М. та ін. Організація торгівлі: Підручник; 2-ге вид., перероб. та доп./ за редакцією В.В.Апопія. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 616 с.
12. Офіційна інформація надана Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики Запорізьким обласним управлінням у справах захисту прав споживачів.